

Portal «Fil cultural» – tgirar ils lioms tranter ils Rumantschs ed ils Ladins da las Dolomitas

■ La pagina d'internet «Fil cultural» è ina plattform cuminaivla dals Rumantschs dal Grischun e dals Ladins da las Dolomitas da las duas regiuns dal Trentino-Tirol dal Sid e dal Veneto (Italia). Il portal furnescha infurziuns cumplexivas davart l'istorgia e la situaziun actuala da las duas cumunanzas linguisticas. Malgrà ils impediments topografics ed ils cunfins politics demussan la Rumantschia e la Ladinia numerusas sumeglientschas: las ragischs linguisticas cuminaivlas, la situaziun geografica en il territori alpin, la cultura alpina tradiziunala, las sfidas actualas sco minoritads linguisticas e culturalas, la dumonda da las mesiras adequatas per il mantegniment e per la promoziun da linguas minoritaras periclitadas.

Pervia da la gronda quantad da datas en l'internet n'èsi dentant betg adina simpel da chattar la resposta adequata ad ina dumonda concreta davart la situaziun linguistica en il Grischun u en las Dolomitas. Qua serva il portal «Fil cultural» per uschè dir sco registrar dal cuntegn. El ordinescha ils cuntegns ch'èn avant maun en l'internet tenor aspects tematics ed als renda accessibels davent dad in portal central.

Cumplementarain porscha il portal texts d'access infurmativ ed infurziuns supplementaras multimedialas tar ils singuls temas. Ina fanestra da novitads fa attent a projects linguisticas currentes ed a svilups da la politica da linguas da la Rumantschia e da la Ladinia. Il portal duai dar in impuls per purtar sur ils cunfins la ritgezza culturala da las duas linguas parentadas ed animar da schliar problems e dumondas actualas pli e pli da cuminanza. Medemamain sa drizza il portal a persunas d'ordifer che s'interessan per las duas linguas minoritaras.

Cultura

La noziun da cultura cumpiglia d'ina vart ils divers arts sco litteratura, teater, saut, musica, art figurativ e film. Tar la cultura tutgan dentant er la tradiziun materiala ed immateriala (cultura da bajegi, mastergns, lingua, tradiziuns); medemamain la furmaziun dal spazi da viver (cunrada culturala), la cultura da mangiar e da baiver e la vita da mintgadi en general.

In emprim punct da referiment comunabel dals Rumantschs dal Grischun e dals Ladins da las Dolomitas èn ils Rets. Il stadi da perscrutaziun actual davart quest pievel originar legendar e davart la conquista romana da las Alps è documentà en numerus museums ed en numerus publicaziuns. Las singulas etapas da la cristianisaziun ed il svilup politic durant il temp medieval resortan tranter auter en furma da numerus baselgias, claustras e turs. Or dal mintgadi èn sa mantegnids numerus elements da la cultura alpina fin en noss temp: tradi-

ziuns artisanalas, festas religiusas e profanas, caracteristicas professunalas e socialas.

Il patrimoni cultural central e cuminaivl da las duas gruppas furma senza dubi la lingua sezza. Il diever oral da questa ha gi ed ha en emprima lingua in intent pratic, quotidian; daspera serviva ella da vegl ennà er per dar vinavant il stgazi da chanzuns e da raquints. Ils pli vegls fragments retoromans en scrit van enavos en il 10avel tschientaner. La tradiziun litterara ha cumenzà en las valladas retoromanas dal Grischun en il 16avel e 17avel tschientaner e quai en il rom da la refurma e da la cuntrarefurma. En il territori dals Ladins da las Dolomitas chattain nus las emprimas registraziuns en scrit en lingua ladina en l'emprima mesadad dal 17avel tschientaner, las emprimas ovras litteraras dateschan dentant pir da la mesadad dal 19avel tschientaner. Oz demussan las duas regiuns ina varietad considerabla da litteratura originala en ils differents idioms ed en il Grischun er pli e pli en la lingua da standard rumantsch grischun.

Teater, saut, musica populara e chant choral èn spartas culturalas ch'èn sa sviluppadas u almain sa stabilisadas en il rom dals moviments dal pievel durant il 19avel ed al cumenzament dal 20avel tschientaner. Oz èn ellas chaschun per occurrenz culturalas e per la tgira da las ragischs retoromanas.

In barat cultural tranter ils Ladins da las Dolomitas e la Rumantschia ha lieu en diversas spartas culturalas, per exempel en la scena litterara, a chaschun da festivals da musica e da chor, dentant er en furma da films e da rapports en ils meds da massa. Gist er projects culturals novs ed innovativs en il sector da la musica da rock e da pop u en il sector da la scena da film giuvna pudessan anc vegnir tratgs a niz pli fitg per in barat sur ils cunfins or.

Geografia

La geografia da las duas regiuns demussa numerus tratgs cuminaivels. Omadus territoris sa chattan en las Alps ed èn pauc populads. Pitschens vitgs, culms auts, prads spundivs e vasts gauds caracteriseschan en omadus regiuns d'ina vart il maletg real da la cunrada, da l'otra vart orneschan els er ils prospects da reclama da numerus destinaziuns turisticas en moda da clisché. Il maletg real da las duas regiuns stuess dentant vegnir amplifitgà cun las varts positivs dals bains acquistads sco er cun ils svilups problematicas da la societad moderna.

La situaziun actuala da la geografia da las linguas è il resultat d'in svilup che ha durà passa 2000 onns: Da la lingua dal pievel originar e dal latin vulgar èn sa sviluppadas las furmas preliminaras da la lingua rumantscha e da la lingua ladina da las Dolomitas dad ozendi. En ils tschientaners sequents han influenzà il talian ed il tudestg l'ulteriura concepziun da questas duas linguas. Entaifer las duas gruppas linguisticas han manà motivs politics, en il Grischun er motivs confesionalis, sco er la fragmentaziun topogra-

Las valladas dal ladin dolomitan sa gruppeschan enturn il massiv dal Sella.

FOTO K.-U. VAHLE/PIXELIO

fica a la furmaziun da mintgamai tschintg idioms. Da quels èn sa furmads er linguas da scrittira ch'èn sa mantegnidas fin oz. Pir l'ultim temp èn vegnidas interprendidas emprovas d'unifitgar ils idioms scrits en ina lingua cuminaivla da standard, e quai cun in success ch'è pli u main bun (rumantsch grischun resp. ladin dolomitan).

In ulteriur tratg cuminaivl da las duas regiuns è l'orientaziun vers centers politics e culturals ordaifer il territori linguistic rumantsch e ladin da las Dolomitas. La collavuraziun entaifer las gruppas linguisticas vegn plinavant engreggiada tras l'appartegnentscha a differents unitads administrativas: Entant ch'ils Retoromans da la Svizra tutgan politicamente tar il chantun Grischun, sa reparan ils Ladins da las Dolomitas enturn il massiv dal Sella sin duas regiuns e trais provinzas.

Istorgia

Las ragischs cuminaivlas dal ladin da las Dolomitas e dal rumantsch – ch'èn dentant contestadas tranter filologs – van enavos pli che 2000 onns. Da quel temp han colonisà pievels Celts e Rets parts da la Svizra dal sidost dad ozendi e da las vals alpinas cunfinantas en il nordost da l'Italia. L'onn 15 a.C. han ils Romans sutmess il territoris numnads ed als han attribui a la provinza Raetia (pli tard Raetia prima).

Areguard la politica territoriala han ils territoris colonisads dals Rumantschs dal Grischun e dals Ladins da las Dolomitas percurrì svilups fitg differents suenter il sguardin da l'Imperi roman. Contacts pli intensivs tranter las duas gruppas linguisticas hai puspè dà pir blers tschientaners pli tard, numnadain a la fin dal 19avel tschientaner. Dad ina vart sa fatschentavan da quel temp filologs cun las

sumeglientschas da las duas linguas, da l'otra vart ha effectuà er la periclitaziun creschenta da las duas linguas minoritaras in'avischinaziun da questas gruppas linguisticas. En il Grischun è il moviment linguistic ch'è resultà da quai (l'uschennada «renaschentscha rumantscha») culminà l'onn 1938 en la renconuschentscha dal rumantsch sco quarta lingua nazionala da la Svizra. La Ladinia ch'aveva appartegnì fin lura al reginavel dals Habsburg è vegnida annectada suenter l'Emprima Guerra mundiala da l'Italia faschistica: Il ladin da las Dolomitas è vegnì declerà per in dialect talian, il territori linguistic è vegnì repartì sin trais provinzas. Questa divisiun en trais parts exista anc oz.

La segunda mesadad dal 20avel tschientaner ha chaschunà per omadus gruppas linguisticas ina meglieraziun da la situaziun da la politica da linguas. Per la regiun dal Trentino-Tirol dal Sid po vegnir numnà l'emprim statut d'autonomia da l'onn 1948, cun il qual ils Ladins da las Dolomitas èn vegnids renconuschids sco communitad etnica, l'onn 1951 èn ils Ladins da las Dolomitas lura vegnids definids cun in decret dal president da la republica sco gruppa linguistica. Cun realisar il statut d'autonomia è vegnì introduci en Gardena ed en la Val Badia l'uschennada sistem da scola paritetico. Cun il segund statut d'economia l'onn 1972 èn ils dretgs per la communitad etnica vegnids meglierads anc ina giada. Per ils Rumantschs dal Grischun èn las revisiuns da la Constituziun federala (1996/2000), la revisiun da la Constituziun chantunala (2003) e l'entrada en vigur da la Lescha da linguas chantunala (2008) e federala (2010) stadas da muntada centrala. In sustegn impurtant porscha ultra da quai la Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras dal Cussegl da l'Europa (ratifitgada da la Svizra l'onn 1997, sutscritta da l'Italia l'onn 2000). Malgrà tut las stentas da la politica da linguas è il dumber d'abitantas e d'abitants regressiv per omadus gruppas linguisticas (stadi 2000: ca. 60 000 Rumantschs e Rumantschs; ca. 30 000 Ladins e Ladins da las Dolomitas). Quest svilup stat per part en connex cun ils trends demografics generalis. El mussà dentant er clermain che las mesiras da promoziun actualas èn necessarias.

Servetschs publics

Ils servetschs publics prestan ina part essenziala per mantegnair las duas linguas periclitadas. En Svizra è il rumantsch renconuschì sco lingua parzialmain uffiziala. Sin nivel chantunal valan tenor la

nova Constituziun chantunala il tudestg, il rumantsch ed il talian sco linguas chantunales ed uffizialas equivalentas.

En l'Italia possedan ils Ladins che vivan en il Tirol dal Sid ed en il Trentino disposiziuns da protecciun fitg detagliadas en cumparegliaziun cun ils Ladins da la provinza da Belluno. Là èn la protecciun da minoritads e la promoziun da la lingua savens liadas a persunas singulas engaschadas che lavuran en uffizi d'onur.

En la regiun dal Trentino-Tirol dal Sid vegnan promovidas instituziuns culturalas che s'occupan da la lingua e cultura ladina da las Dolomitas, sco per exempel l'institut cultural ladin «Micurà de Rü» en il Tirol dal Sid u la «Majon de Fasceng» en il Trentino. Er en l'amministraziun publica è la lingua ladina da las Dolomitas vegnida integrada. Ina part essenziala en il sector dals servetschs publics presta senza dubi la scola che sa basa en las vals ladinias da las Dolomitas sin in sistem paritetico.

Medias

Entant ch'il rumantsch vegn duvrà en il Grischun gia davent dal cumenzament dal 19avel tschientaner en la pressa, han ils Ladins da las Dolomitas stuì spetgar pli ditg fin ch'els han pudì leger l'emprima gasetta en lur lingua materna. Il Grischun posseda oz ina gasetta dal di rumantscha, La Quotidiana, la Ladinia posseda ina gasetta emnla, La Usc di Ladins. Ch'igl è pussaivel d'edir en il Grischun ina gasetta dal di è segiramain in merit da l'agentura da pressa Agentura da Novitads Rumantscha.

I vegnan edids regularmain chalenders annuals, cronicas ed autras publicaziuns tant per rumantsch sco er per ladin da las Dolomitas. La purschida d'emissions per la lingua materna rumantscha da radio e televisiun (Radio e Televisiun Rumantscha) è pli vasta che quella dals Ladins da las Dolomitas. En la mesadad dals onns 1950 ha cumenzà l'emettur «Bulsaun» da la RAI ad emetter emissiuns da radio en lingua ladina da las Dolomitas, pir pli tard èn vegnidas tiers er emissiuns da televisiun.

La presentaziun:

Uffizis da cultura dal Tirol dal Sid e dal Grischun: Portal «Fil cultural» (www.filcultural.info). Bulsaun/Cuira 2008.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=850
www.chatta.ch

Ladins da las Dolomitas

Val	dumber d'abitants	unitad administrativa	idiom
Fascia	9 348	Regiun dal Trentino – Tirol dal Sid, Provinza da Trento	fascian
Gherdëina	10 126	Regiun dal Trentino – Tirol dal Sid, Provinza da Bulsaun	gherdëina
Val Badia	10 311	Regiun dal Trentino – Tirol dal Sid, Provinza da Bulsaun	badiot/ladin de mesaval/marou
Anpezzo	6 175	Regiun dal Veneto, Provinza da Belluno	ampezan
Fodom	1 844	Regiun dal Veneto, Provinza da Belluno	fodom